

NAGY MIKLÓS MIHÁLY***AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA POLITIKAI FÖLDRAJZI HELYZETE
A NAGY HÁBORÚ ELŐESTÉJÉN*****THE POLITICAL GEOGRAPHICAL SITUATION OF THE AUSTRO-
HUNGARIAN EMPIRE ON THE EVE OF THE GREAT WAR*****ABSTRACT**

During the decades preceding the outbreak of World War I, the Habsburg Empire, which was reorganized as the Austro-Hungarian Empire in 1867, used to be a dominant force within European power relations, although it was not considered a real world power. Still, due to its geographical dimensions, potential and its position in the European continent, it was a political geographical factor whose existence and later lack thereof had to be taken into consideration in international politics. The Austro-Hungarian Empire embodied the state of “In-between Europe”, even though states with large dimensions had existed in this region in previous centuries. The present study describes the political geographical situation of this Danube empire, emphasizing that the spatial structure of this multi-national empire had evolved over centuries and had formed a uniform economic region, and it was its multi-national diversity that caused its downfall. The spatial development of the Austro-Hungarian Empire having evolved from the Habsburg Empire was a continuation of previous processes. The main feature of these processes is that this Danube empire preserved its historically western character but its spatial development shifted eastwards in contrast to other Western European countries, who had turned their historical fronts westward since the discovery of the American continent. As a result, the Austro-Hungarian Empire developed another historical front on the East, and, thus became “two-fronted”.

1. Kérdőjel Európa térképén

Az Osztrák–Magyar Monarchia immár közel egy évszázada nem létezik, ám a történetírásban – és nem utolsósorban a történeti földrajzban – megszűnte óta hol erősebb, hol gyengébb szakmai polémia zajlik róla. E vita talán legkényesebb kérdése, hogy a dunai birodalom milyen szerepet játszott a világ és kontinensünk történetében, és ebből fakadóan milyen helyet foglalt el, milyen státuszt töltött be az első világháborút közvetlenül megelőző hatalmi rendszerben. Egyáltalán milyen mértékben volt nagyhatalom?

Ha egy pillantást vetünk Európa 1914. évi politikai térképére, akkor azt látjuk, hogy földrajzilag a kontinens egyik legnagyobb kiterjedésű államterülete volt, és elhelyezkedésében Közép- és Kelet-Európa, valamint a Balkán-félsziget határvonalait övező tájakon terült el. S azt is látjuk, hogy keleten a hatalmas Orosz Birodalommal, míg északon és nyugaton az ugyancsak nagyméretű Németországgal volt szomszédos. Ezzel szemben délen – a Balkán-félszigeten – nála jóval kisebb területű államokat találunk, nyugati oldalán pedig egy sajátos államtér, Liechtenstein, valamint Svájc volt szomszédja, míg délnyugaton egy új nemzetállammal, az Olasz Királysággal érintkezett.

E kapcsolódási viszonyok együttesen arra utalnak, hogy Ausztria-Magyarország különös helyzetet foglalt el a földrész politikai földrajzi térszerkezetében, amely 1914-ben bi-

* Dr. (CSc, PhD) Nagy Miklós Mihály, katonai szakíró, geográfus.

zonyos fokú monolitikus képet mutatott. Monolitikus volt abban az értelemben, hogy a századforduló időszakában Európa a nagy államterek kontinense, amelyen aprózódott térszerkezeti elemeket leginkább csak a Balkán-félszigeten, valamint a tágan értelmezett Flandriában és az Alpok területein találunk.

A fentiekben felsorolt néhány történeti földrajzi tény indokolhatja, hogy a Habsburg–Lotaringiai ház vezette birodalom szerepével kapcsolatban az első világháború kitörésében és annak folyamán, eseménytörténetében terjedelmes szakirodalom született. Ez könnyen értelmezhető. Ám annál nehezebben magyarázható az a jelenség, hogy a két világháború közötti évtizedekben, majd korunkban is a geográfusok élénk figyelemmel fordultak a már nem létező dunai birodalom felé, és jóllehet egymástól élesen különböző, sőt olykor egymással szembenálló szakmai véleményeket fogalmaztak meg, mégis úgy tűnik, mintha egy – a mai térszerkezeti rendszerből is – hiányzó államtérrel beszélnének. A közelmúltban a Monarchia politikai földrajzi helyzetét exponáló Hajdú Zoltán megvonta a kérdéskör kontúrait,¹ ám – feldolgozása jellegéből eredően – nem foglalkozhatott Ausztria-Magyarország egyetlen időpontra, az első világháború kitörésének pillanatára jellemző politikai földrajzi helyzetével és későbbi megítélésével sem.

Az Osztrák–Magyar Monarchia történeti és földrajzi megítélése a Nagy Háború kitörésének időszakára vonatkozóan szélsőséges, és nem valósítható meg az 1914. évi nyári váláshoz vezető folyamatok nélkül. Ez eleve kettős szempont alkalmazását teszi szükségessé, ami olykor belső ellentmondásokkal terhelt megállapításokhoz vezet. Így például korunk népszerű angol történészének – Taylor, A. J. P. – művében ezt olvashatjuk: „...1914-re a Habsburg Monarchia alkotmányos missziója mindenhol kudarcot vallott. Az emberek ellenben soha nem bíztak annyira a Monarchia jövőjében, mint a bukását megelőző néhány évben. Bár a hullamerevség már kezdett beállni, a gazdátlan holttest feltámasztására irányuló tervekben nem volt hiány...”² Az angol historikus itt idézett – első hallásra jól hangzó – sorai kétértelműségük miatt nehezen értelmezhetők. Belső ellentmondásuk egyetlen tényezőre vezethető vissza: az állam társadalmát egyének alkotják. Ebből ered, hogy ha az egyes emberek valóban bíztak a közös, a soknemzetiségű Monarchia jövőjében, akkor ez az állam nyilván nem lehetett már egy holt politikai szervezet, és főleg nem lehetett a halál beálltát követő „hullamerevség” állapotában. Sőt ezzel éppen ellentétben a megújulásra, az átalakításra várt, tehát nagyon is élőnek kellett lennie.

Taylor sorai – még ha hibás megfogalmazásban is – sokkal inkább arra utalnak, hogy a Nagy Háború kitörésének időpontjára az 1867-től kezdődően kiépített, majd kiteljesedett, kétpólusú politikai berendezkedés társadalmi, politikai struktúrája kifáradt, lendületét veszítette. Ám ez még nem jelentette Ausztria-Magyarország végét, halálos betegségét, hanem pusztán csak annyit: a Monarchia addig jól működő államában és társadalmában mind több megoldatlankérdés várt rendezésre, és a 19. század második felében oly egységesnek tűnő birodalmi térben egyre több, de egyáltalán nem megoldhatatlan, áthidalhatatlan repedés keletkezett. Mint tudjuk az Osztrák–Magyar Monarchia ekkor – létrejötte után fél évszázaddal – átalakításra, reformokra szorult, de ettől még az európai nagyhatalmi rendszer meghatározó része maradt, egy olyan birodalom, amely – főleg a Balkán irányában – nagyon is aktív külpolitikát folytatott. Kelet-Európában, a Balkán-félszigeten még így, a hanyatlás jegyét mutatva is, a Monarchia mellőzésével nem lehetett külpolitikai kérdéseket rendezni. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a Balkán-háborúkat (1912–1913 és 1913) lezáró nemzetközi konferenciákon a Monarchia érdekeinek megfelelően sikerült létrehozni az önálló Albániát, és ezzel Szerbiát elszigetelni az Adriai-tengertől.³

Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának időszakában – főleg a benne élő geográfusok egy része – a szakemberek indokoltan látták a birodalom létét, jóllehet a magyar társadalom földrajzi tudatában inkább a két különálló állam – Osztrák Császárság, valamint

Magyarország – perszónáluniójaként élt.⁴ Holott államterként ennél jóval több volt. Mindesetre a századforduló neves magyar geográfusának, Hunfalvy Jánosnak két Közép-Európáról szóló műve (1886, 1890) azt bizonyítja, hogy még a földrajzos közélet is első sorban két különálló államként tekintett a Monarchiára, mintsem egyetlen országra.⁵

A legegységesebb országszerű ábrázolás Habsburg Rudolf trónörökös nevéhez kötődik. Az ő, majd korai halálát követően Hans Wilczek gróf szerkesztésében jelent meg 1887–1901 között *Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen* című, egy nagyhatalom képét közvetítő reprezentatív sorozat 21 kötete.

Az első világháború utáni évtizedekben az európai földrajztudomány már sokkal árnyaltabban látta a Monarchia államterét, igaz szélsőséges vélemények még ekkor is hangot kaptak. Chelnok János professzor egyenesen „államszörnyetegnek” nevezte s azt írta róla: „...Valóságos geográfiai hulladékok egyvelege volt, s csak különös szerencsének köszönhető (rájuk nézve!), hogy az egységes magyar medence mintegy összetartotta őket...”⁶

Nála sokkal árnyaltabban kezelte a Monarchia kérdését Prinz Gyula – a Chelnok János, Teleki Pál és Bartucz Lajossal együtt írt – Magyar föld, magyar faj III. kötetében. Ahogyan fogalmazott: „... Magyarországon területi egységén találta meg a volt Habsburg-birodalom is a maga alapzatát. Ennek az osztráknak – magyar egységnek rendkívüli erőt adott az a földrajzi energia, ami Magyarországnak Csehországgal való kiegészülése révén állott elő. Mert nem az osztrák Alpok, hanem Csehország volt a dualizmusban az egyik fél. A többi (Galícia, Bosznia-Dalmácia, Trentino) csak olyan függelékek voltak, melyek a Habsburg-birodalom energiáját fogyasztatták...”⁷ Majd miután röviden ismertetette a Monarchia földrajzi megítélésének szélsőségeit, kiemelte: „...Amint a Habsburg-birodalom kivált a nagynak államtestből, megszűnt német lenni, megszűnt természeti fejlődésű lenni, hanem egyszerűen gazdasági államiság lett...”⁸

E végső összegző megállapításnak két fontos eleme van. Egyfelől, hogy a kisméretű egyesítést törésként értelmezi az európai államterek fejlődési folyamatában, másfelől pedig hogy a Monarchia földrajzi lényegét gazdasági térszerkezeti elemként ragadja meg. Az előzővel kapcsolatban ma úgy látjuk, hogy kontinensünk politikai térszerveződési folyamatában a német nemzetállam létrejötte a szerves fejlődési folyamat része volt, a német birodalmi államter meg születése teljesen belesimult a hosszú 19. század geográfiai tendenciájába.⁹

A Prinz Gyula-féle megállapításnál, amely szerint a Monarchia földrajzi lényege a gazdasági tér egysége volt, sokkal árnyaltabb összefoglalást adott róla Alfred Hettner leíró földrajzában, s ezt azzal indokolta, hogy Ausztria-Magyarország még megszűnte után is nagy jelentőségű volt.¹⁰ Miután röviden ismertetette a Habsburg-birodalom térfejlődését, előbb dunai állammá, majd abból Osztrák-Magyar Monarchiává történő alakulását, kedvezőtlen földrajzi alakját és fokozatos területi tömörülését a Kárpát-medence körül, hangsúlyozta: „...Magyarország nélkül egyáltalán nem lett volna életképes...”¹¹ Ugyanígy kiemelte a tengerrel való kedvezőtlen összeköttetését – a belső területeket csak épített útvonalak kapcsolták össze a tengerparti kikötőkkel –, s nem hagyta figyelmen kívül a belső etnikai feszültségeket sem. Az egykori Monarchiáról szóló eszmefuttatását Hettner azzal a gondolattal fejezte be, hogy annak széthullása elkerülhetetlen volt, ám „...azok a darabok, amelyekre széthullott, sem egészükben, sem részeikben mégsem természetes alakulatok; az ellenség vak gyűlölete elnyomta a földrajzi belátást, úgyhogy a jövőben itt súlyos problémák várnak megoldásra...”¹²

A két világháború közötti évtizedekben egyre inkább kikristályosodott az a nézet, hogy Monarchia szétverése hiba volt. Ezt a felfogást erősítették a mind nyilvánvalóbbá váló társadalmi, gazdasági, külpolitikai problémák és nem utolsósorban azok egyértelmű megoldatlansága.

Ezen az állásponton volt Teleki Pál is, aki 1933-ban Németországban tartott, a Duna völgyéről szóló előadásában arról beszélt, hogy az egykori Monarchia – elsősorban belső autarchiája miatt – olyan gazdasági életesség volt, amelyet a Nagy Háborút követően az utódállamai közötti gazdasági szerződésekkel nem sikerült, mert nem is sikerülhetett pótolni.¹³ A Monarchia szétrombolását az „*Európán elkövetett bűntény*”¹⁴ terminus technicussával illette, és úgy fogalmazott; az a problémahalmaz, amellyel a térség népei és a nagyhatalmak küszködtek a múlt század húszas-harmincas éveiben „...a *kérdőjel*, amely az Osztrák–Magyar Monarchia helyén marad...”¹⁵

Teleki a dunai birodalmat szerves történelmi és térbeli fejlődési folyamat eredményeként létrejött államként fogta fel. Számára gazdasági teret és olyan államhatalmat jelentett, amely képes volt az itt élő népek egymással szembeni érdekütközéseit kordában tartani, az érdekeket egy haladási irányba terelni. Az Európán elkövetett bűntény tudatosulása azonban nem pótolta, mint ahogyan ma sem pótolhatja az Osztrák–Magyar Monarchia államterét. A fentiekben említett geográfusi állásfoglalások ezt a felismerést tükrözik.

Hangsúlyozzuk, itt nem a dunai birodalom bukását meg- és túlélte geográfusok nosztalgijáról van szó egykori államuk iránt – hiszen mint említettük, fennállása alatt is inkább pusztán két politikai földrajzi elem perszonáluniójuként kezelték –, hanem sokkal inkább arról: megszűnte után ismerhették fel a törést a kontinens szerves térfejlődésében. Mintha a széthullása után maradt, a nagyhatalmi érdekek összeütközése miatt láthatóvá vált „*kérdőjel*” lezárhatatlansága ébresztette volna rá őket a Monarchia valós szerepére a politikai, hatalmi viszonyrendszerben és a kontinens térszerkezetében.

2. A medencék állama

Az Osztrák–Magyar Monarchia a kontinensen elfoglalt helyzetéből eredően három nagy földrajzi medencéből és a körülöttük elhelyezkedő vidékekből állt. Területi nagyságát tekintve az első világháború kitörésekor – a 676 443 km²-es államterével – Oroszország után a második legnagyobb méretű ország volt Európában, és ezzel már eleve, mintegy geográfiai súlyánál fogva is fontos szereplője a nemzetközi viszonyrendszernek.

Az 1913. évi statisztikai adatok szerint lakossága 52,5 millió főt tett ki, s ezzel – Oroszország (136,1 millió fő), valamint Németország (64,9 millió fő) után – a harmadik helyet foglalta el a kontinensen.¹⁶

Természetföldrajzi viszonyait tekintve változatos képet mutatott, amennyiben három meghatározó eleme – a Cseh-medence, a Bécsi-medence és a Kárpát-medence – mellett jelentős hegyvidéki területeket – Alpok, Szudéták, Érc-hegység, Cseherdő, a Kárpátok, a Dinári-hegyvidék jelentős része – is magában foglalt, és mindezen túl a Trieszti-öböltől Spizza kikötőjéig az adriai tengerpartot is birtokolta. Északkeleten – az úgynevezett keleti tartományaiival – már útnyúlt a Podóliai-hátság.¹⁷

A három medence – mint földrajzi kamrák – köré szerveződött államterét azonban – miként láttuk – bármennyire is nagyfokú autarchiával rendelkezett, ám fennállása során mindvégig magában hordozta az elemeire történő széthullás csírait is. Nem szeretnénk e helyen mélyebben belebocsátkozni abba a közismert történeti ténybe, hogy a Monarchia túlságosan soknemzetiségű állam volt. Az egyes nemzeti, vallási törekvések mindvégig az államterét szétvetése irányába ható centrifugális erőként jelentek meg, amellyel szemben az osztrák-magyar kiegyezés, a Cseh- és a Kárpát-medencét összekötő, centrális helyzetű Bécsi-medencében helyet foglaló igazgatási, gazdasági központ és nem utolsósorban a különböző társadalmi csoportok, rétegek érdekegyezése alkotott centripetális erőket. Hangsúlyoznunk kell, hogy a Monarchia fennállásának egész időszakában – az 1867-től 1918-ig

tartó 49 év folyamán –, csakúgy mint a korábbi Habsburg-birodalomban a politikai földrajzi centrifugális és centripetális erők kényes egyensúlyán alapult az államter megmaradása.

Ez az egyensúlyi állapot azonban ingatag volt: az évtizedek előrehaladtával a Monarchia szintjén egyre nagyobb hangot kapott a trializmusra való áttérés igénye. A magyar társadalomnak ez természetesen nem tetszett,¹⁸ és ennek nagyon is érthető okai voltak. Ezek számbavétele meghaladja dolgozatunk kereteit, így csak egyetlen – mára méltatlanul elfeledett – tudati tényezőre hívjuk fel az olvasó figyelmét. A kortársak a Monarchiát Magyarországon úgy élték meg, hogy a dualista rendszerrel – valamint a birodalom államterének a Kárpát-medencére történő csoportosulásával, mondhatnánk tömörülésével – a magyar Szent Korona országai ismét nagyhatalmi helyzetbe kerültek. Ez a gondolat egyértelmű megfogalmazást nyert még az első világháború idején is, amikor Hézser Aurél hazánk-nak a világban elfoglalt helyét tisztázó alaptanulmányában így fogalmazott: „...Az *Ausztriával való szövetség bennünket is a nagyhatalmi polcra emelt*...”¹⁹

Visszatérve a Monarchia földrajzi instabilitásának kérdéséhez, azt erősítette egy, még a Habsburg-birodalom politikai és katonaföldrajzi képletéből örökölt elem. Amikor 1866-ban a német hegemoniáért lezajlott az osztrák-porosz háború, amelynek eredményeként az egységes német nemzetállam az úgynevezett kisleány megoldás keretében valósult meg, akkor a hadjárat sorsát eldöntő königrázi ütközetrel egy időben fontos katonaföldrajzi írás jelenik meg hazánkban. Szerzője a kiegyezés korának jó tollú katonai szakírója, Asbóth Lajos, aki az egész birodalmi államter leíró, a hadművelési lehetőségekre koncentráló geográfiai ismertetését nyújtotta.²⁰ E három részben megjelent tanulmány elhelyezése a magyar katonaföldrajz tudománytörténetében még a jövőre vár, annyi azonban már most kivehető belőle, hogy a Habsburg-birodalom és a későbbi Osztrák–Magyar Monarchia államterének védhetősége alapvetően függött a vízrajzi és az orográfiai viszonyoktól s ezen belül a három medence kapcsolódását determináló Dunától és annak völgyeitől. Ebben a tekintetben – anélkül, hogy részletesen értékelnénk Asbóth munkáját – fontos tényező, hogy a magyar katonai szakíró kiemelte Komárom erőrendszerét, vagyis rámutatott arra a pontra, amelyet napjaink hadtörténeti földrajzában a nyugati kapu – mint katonaföldrajzi tényező – egyik végpontjaként ismerünk. Az osztrák-magyar kiegyezést nem egész egy évvel megelőző tanulmányában Asbóth egyértelműen nyilván nem mondhatta ki, hogy e nyugati kapu megszerzésével a birodalom államtere könnyen szétszakítható. Ugyanakkor földrajzi leírásában – mai szemmel olvasva a textust – utalt arra is, hogy a birodalom védelme csak az úgynevezett hadászati belső vonalra építve valósítható meg. E jelenség lényege, hogy az egyik hadviselő fél erőit koncentrálna egyben tartja, kivár és ebből a helyzetből (a hadászati belsővonalról) kiindulva részenként mér csapást a támadó félre. Ez a hadművelési eljárás uralja majd – jóllehet az 1866. évinél nagyobb földrajzi kiterjedésekben – az első világháborút megelőzően és annak folyamán is a Monarchia vezérkarának gondolkodását.²¹

Politikai és katonaföldrajzi szempontból az állam térszerkezetének és kiterjedésbeli változásának ellenére is fennmaradt az a tényező, hogy a Monarchia a már említett nyugati kapu elzárásával, megszerzésével két részre szakítható: térszerkezeti szempontból szétzúzható. Ezt bizonyítja, hogy 1893-ban a magyar hadtörténetírás egyik megalapítója, Rónai Horváth Jenő terjedelmes, két részben közölt tanulmányban foglalkozott a kérdéssel. Dolgozatában a „*Közép-Dunavonal*” (a Duna Bécs és Budapest közötti szakaszát értette ez alatt) problémájával foglalkozott, és geográfiai megállapításait az itt található magas földrajzi helyi értékű pontok hadtörténelmi eseményeivel támasztotta alá.²² Rónai Horváth e fontos Duna-szakasz katonaföldrajzi jelentőségét méltatva legfőképpen Pozsony – vagyis az északi kapu legmagasabb értékű katonai pontja – megerősítését szorgalmazta, és ezzel kapcsolatban írta le mintegy katonapolitikai indoklást is nyújtva a következő mondatot:

„...A fő közlekedés Bécs és Budapest, a két fő- és székváros között, de sőt Magyarország legnagyobb részének nyugati közlekedése, Pozsonyon át vezet, és ha a város valamely idegen hatalom kezeibe kerülne, úgy ez a monarchia két államának katonai és politikai elválasztásával, a monarchia éltető főerének megszakításával lenne egyértelmű...”²³

Az első világháború kitörésekor ezzel a veszéllyel is számolni kellett és ez a keleti front eseményei tükrében – igaz, rövid ideig – valós fenyegetést jelentett. 1914–1915-ben az orosz erők elfoglalták a Monarchia keleti tartományait (Galíciát) és heves küzdelem bontakozott ki az Északkeleti-Kárpátokban. Ennek tétje az volt: amennyiben az orosz erők kijutnak a Nagyalföldre, akkor az Északi-középhegység déli lábai mentén elérhetik Budapestet, ahonnan pedig a Duna mentén folytathatják támadásukat Pozsony és Bécs felé. Vagyis ekkor a Monarchia államterének szétzúzását az Uzsoki-hágó térségében kellett megakadályozni.²⁴

A Monarchia földrajzi stabilitása és instabilitása azonban nem pusztán a centrifugális és centripetális geográfiai erők egyensúlyán, valamint a fent említett katonaföldrajzi képlet uralásán alapult. Mint minden államter esetében, Ausztria-Magyarországnál is fontos szerepet játszott határállandóságainak mértéke. A már hivatkozott, Pándi Lajos által közölt, az európai határok tartósságát – fél évezrednyi időtartamban – bemutató, valamint a Rónai András-féle atlasz – egy évezrednyi – változásait ábrázoló térkép szerint a Monarchia legnagyobb állandóságú külső határai a Kárpátok délkeleti és déli vonulatában, a Dinaridák nyugati lábainál, valamint a svájci és a liechtensteini államter mentén húzódtak. A sok évszázados területi változások ellenére magas értéket mutatnak az Osztrák Császárság déli határai is. Miután a Monarchia a Habsburg-birodalomból fejlődött ki, így egyes belső tartományainak határai is nagy állandóságúak lettek. Ebben az utóbbi típusban mindenképpen kiemelkedők a magyar Szent Korona országainak korábbi külső határai: főleg a Kárpátok íve a Borgói-szorostól, az Alpok keleti lába mentén egészen Fiuméig, továbbá Horvát-Szlavónország déli határai. A Monarchián belüli nagy tartósságú belső határa volt a Cseh-medencének is.²⁵

Az államhatárok állandósága szoros kapcsolatban áll a magyar Szent Korona országai, valamint a Habsburg-birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia szomszédságában kialakult és folyamatosan formálódó államterekkel. E térbeli folyamatok egyben jól mutatják azt is, hogy – mintegy ezeréves távlatban – a legnagyobb időtartamban a Német-Római Birodalom, a Magyar Királyság, valamint Lengyelország állt fenn.²⁶ Mindez azt is jelenti, hogy a Monarchia egy, a korábbi századokban folyamatosan változó politikai földrajzi viszonyrendszer egyik elemeként alakult ki, és egy térbeli fejlődési folyamat egyik állomásaként létezett. Jóllehet az európai kontinens politikai földrajzi képét a Nagy Háború kitörésekor alapvetően a nagy, monolitikus államterek határozták meg, ám ez történelmi lépéssel mérve egyáltalán nem jelentett, jelenthetett statikus állapotot.²⁷

Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai földrajzi helyzetének 1914-ben éppen az volt a fő jellemzője, hogy egyfelől – miként már említettük – maga is évszázadok óta folyamatosan formálódott, másfelől pedig legfőképpen keleti és déli szomszédságában a történelem folyamán több alkalommal nagymértékben módosult és módosuló államtereket találunk. Ezeknek éppúgy megvan a történelmi földrajzi históriájuk, mint a Habsburg-birodalomnak.²⁸ A 19. század második felében fokozatosan mind határozottabban érvényesül a Balkán-félszigeten az államterek aprózódásának tendenciája, amely alapvetően eltér Európa egyéb vidékeinek térfejlődési jellemzőitől. Főleg az 1878. évi berlini kongresszust követően válik látványossá a félsziget átalakulása. S e folyamat még 1914-ben is tart, jóllehet az első és a második balkáni háborúval úgy tűnt, lezárult e processzus. Ám ez ismét csak a látszat. Mert a Balkán-félszigeten létrejött új nemzetállamok – kihasználva a nagyhatalmak diplomáciai és gazdasági, politikai versengését a regionális hatalmi helyzetért – maguk is a lo-

kális hatalmi helyzet megszerzésére törekedtek. Ám a balkáni háborúkban – talán nem túlzás, amikor ezt állítjuk – beállt ugyan valamiféle politikai földrajzi egyensúlyi helyzet, de ettől mind a nagyhatalmak, mind pedig a helyi országok külpolitikai törekvései megmaradtak. Az első világháború időszakában itt folytatott katonai tevékenységek bizonyítják ezt.²⁹

A Monarchia nagy keleti és részben északi szomszédjának, az Orosz Birodalomnak sajátos, az európai folyamatoktól részben eltérő térfejlődése volt és van. Tudomásul véve, hogy e folyamat már csak a földrajzi dimenziók méretei miatt is egyéni jegyeket mutat, itt két – a Monarchia földrajzi sorsát is befolyásoló – tényezőre mutatunk rá.

Elsőként az orosz birodalmi tér lassú kialakulására és megszilárdulására, másodikként – a kontinensen szinte egyedülállóan – látványos pulzálására.³⁰ Az orosz állam csak a 18–19. század folyamán volt képes teljes egészében kitölteni a zárt politikai földrajzi határok (a Jeges-tenger melléktengerei északon és a magas hegyvidékek, sivatagok délen) alkotta térséget, és ezt is csak változó mértékben: a társadalomföldrajzi potenciál zöme az Uraltól nyugatra eső területeken helyezkedett el. S e birodalom nagy, nyugati irányú expanziójának kezdete egybeesett a Habsburg-birodalomnak a Kárpát-medencére történő tömörülése első időszakával. Az államtér fokozatos, történelmileg megkésett kitöltésénél nagyobb közvetlen hatást gyakorolt Európára Oroszország területi pulzálása. A történelemben szinte nem ismerünk olyan – főleg birodalmi – államteret, amelyet ne jellemezne a területi kitágulás és összehúzódás váltakozása. Oroszország esetében az első nagy expanzív időszak a 17–18. század fordulóján kezdődik és egészen az 1918. évi breszt-litovszki békéig tart. Ebben a mintegy két évszázadban az Orosz Birodalom kijut a Balti-tengerhez, mélyen benyomul Közép-Európába és a Fekete-tenger urává válik, jóllehet ennek kijáratát – a Boszporuszt és a Dardanellákat – nem tudja megszerezni, ám a Balkán rendezésében már erősen képes érvényesíteni nagyhatalmi érdekeit.

Az Oroszországról és a Balkán-félszigetről elmondottakkal arra szeretnénk ráirányítani a figyelmet, hogy az 1914. évi nyári válság egyáltalán nem statikus politikai földrajzi állapotban érte a Monarchiát. A Nagy Háború és annak térbeli folyamatai az előző évszázadok térszerkezeti fejlődésének következményeként és a kontinens ilyen tendenciáinak egyetlen szakaszaként ragadhatók meg.³¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia térfejlődése hasonlóképpen nem volt lezárt folyamat. Fennállásának fél évszázada alatt jelentős területi gyarapodásait keleti, főleg a balkáni irányban sikerült realizálnia: Ada-Kaleh szigete, Bosznia és Hercegovina bekebelezése, valamint a Novi Pazar-i Szandzsák ideiglenes megszállása.³² S hogy mennyire a kelet és a Balkán felé történő tolódás folyamatának csak egyetlen pillanatát jelenti a sarajevói merénylet, azt jól bizonyítja, hogy a világháború során a legyőzött Romániától – pusztán a katonai szakma érdekei miatt – egy vékony területsáv a Monarchiához kerül, és amikor megtörténik a Balkán-félsziget megszállása, akkor komoly politikai vita zajlik – főleg a társadalmi elit köreiben – arról, hogy mi legyen a montenegrói és szerb területek sorsa.³³

3. A nagyhatalmi államtér korlátai

Miként említettük, az Osztrák–Magyar Monarchia geográfiai méreteiből, társadalmi potenciáljából eredően a kor emberének tudatában ugyan nagyhatalomként élt – és főleg a Kárpát-medencéből szemlélve annak is tűnhetett –, ám valójában nem volt egészében az. A kérdéskört néhány évvel ezelőtt exponáló tanulmányunkban³⁴ már igyekeztünk magyarázatot adni Ausztria-Magyarország regionális nagyhatalmi jellegére. Már akkor szóltunk arról, hogy a dunai birodalom nem rendelkezett egy igazi világhatalom attribútumaival, sőt ezek egyes elemei elől tudatosan el is zárkozott, és hogy az európai léptékkal mérve is

nagy geográfiai társadalmi potenciáljának érvényesülését és érvényesítését akadályozták belső etnikai, vallási feszültségei. Az utóbbi kérdéskörnek viszonylag nagy szakirodalma van és ennek alapján bátran mondhatjuk, hogy a világpolitika színpadán való érvényesülésnek, valamint később a birodalmi és a magyar államtér szétesésének egyik fontos tényezője az etnikai, vallási sokszínűségből eredő feszültségek tényezője volt.³⁵

Ma is valljuk akkori véleményünket, de egy fontos geográfiai kitételrel, amelyet a dolgozatunk elején már idézett Cholnoky Jenő igen sajátosan, igen találóan fogalmazott meg: „...*A Birodalom két szélső pontja Cattaro és Csenovicz olyan messze vannak egymástól népi szempontból, mint Itália és Oroszország...*”³⁶ Cholnoky Jenő mondatában benne rejlik az is: a Monarchia egymástól élesen különböző jellegű és társadalmi, gazdasági fejlettségű történelmi tájakat, tartományokat, országokat fogott egybe. Ez pedig eleve növelte a centrifugális politikai földrajzi erőket. Arról nem is beszélve, hogy a birodalom különböző részein élő nemzetek és népek teljesen eltérő módon gondolkodtak. Eközben a nyelvi csoportok egy része a nemzetté válásnak csak a kezdetén tartott, míg másik fele már több évszázados nemzettudattal bírt és önálló nemzetállamra törekedett.

Pusztán geográfiai szempontból vizsgálva a fenti jelenséget a centrifugális politikai földrajzi erők felerősödése részben összefügg a dunai birodalom, valamint alkotórészei történelmi oldalának alakulásával és az állam terjeszkedési irányával. Miután egyik a közelmúltban megjelent tanulmányunkban – a Balkán és a magyar hadtörténelmi kapcsolatok földrajzát vizsgálva – már szoltunk a Friedrich Ratzel értelmezésében használt fogalomról,³⁷ így jelen tanulmányunkban csak utalunk annak lényegére. Ratzel értelmezésében a történelmi oldal az államtérnek, a határnak azt a részét, szélét jelenti, ahol a legfontosabb események történnek. A tézis másik feltétlenül említendő tartalmi eleme, hogy egy országnak egy időben akár több történelmi oldala is lehetséges, és ezek helyüket változtathatják a térben.³⁸

Az Osztrák–Magyar Monarchia és elődje, a Habsburg Birodalom esetében a térszerveződési folyamatok egészen sajátosan alakultak. Az egyik igen szembevető jelenség, hogy miközben – főleg a spanyol örökösödési háborút követően – az egypólusúvá vált birodalom egésze kulturális tekintetben a Nyugat felé fordult fő történelmi arcával, aközben a már bekebelezett országok és társadalmak egyfelől megőrizték nyugati orientációjukat, de egyik történelmi oldalukkal már csak a birodalmi térszerkezet belső logikájából eredően is a Bécsi-medence felé fordultak. Ez Magyarország esetében egyetlen történelmi oldalt feltételez, míg például Csehországnál kettőt: az egyik a kontinens nyugati területei, míg a másik a Habsburgok közép-európai székhelye felé tekint. S ezen a ponton kell emlékeztetnünk a Monarchiában erősödő, etnikai eredetű centrifugális erőkre. Nyilvánvaló, hogy a birodalomba tagozódott népek zöme több történelmi oldallal rendelkezett, ez eleve bonyolulttá tette annak térszerkezeti rendszerét, és e történelmi oldalak léte erősítette a széthullás irányába ható erőket. 1867 és 1914 között azonban volt egy minden – a Monarchia határai között élő – nemzetet egyesítő és feltehetően soha ki nem mondott centripetális, főleg tudati erőtenyező, amelyet a Monarchia térfejlődésével is foglalkozó Harold Steinacker jóval később fogalmazott meg. Szerinte annak tudomásulvételéről volt szó, hogy az itteni népek vagy önálló államokban élnek, folytonosan egymással hadakozva, vagy lemondanak teljes függetlenségük egy részéről, de egymással békében, nagyobb egység keretei között fejlődnek.³⁹

A Habsburg-birodalom és Ausztria-Magyarország térszerveződésének másik sajátossága, hogy történelmi oldalának mozgása ellentétes volt az európai kontinensével. Az utóbbi történelmi oldalával a nagy földrajzi felfedezésekig, elsősorban Amerika felfedezéséig a Földközi-tengerre nézett: nagyjából a Konstantinápoly-Barcelona vonalon feküdt. 1492-től azonban ez a történelmi oldal néhány évtized alatt átkerült a kontinens nyugati szélére: a

Bergen-London-Lisszabon vonalra.⁴⁰ Azóta is ebbe, az atlanti irányba néz. A Habsburg-birodalom térfejlődése azonban e folyamattal csak a kezdeti időkben esett és akkor sem teljesen egybe. A spanyol korona birtokai az Atlanti-óceánra néztek, miközben Bécs körül fokozatosan kialakult egy második Habsburg centrum is.

Ez az utóbbi – a birtokviszonyok alapján tekintve – a már említett spanyol örökösödési háborút követően vált végleg a Habsburg birtokok birodalmi központjává.⁴¹ S ez az az időpont, amikortól kezdve a birodalom súlypontja egyre keletebbre tolódik. Már amikor Savoyai Jenő hadvezéri sikereinek köszönhetően fennmarad és igazi birodalomná rendeződik a Habsburg birtokok konglomerátuma, akkor megkezdődik azok térbeli tömörülése és keleti irányba történő vándorlása. A 18-19. században a nyugat-európai és itáliai tartományok elvesztésével, valamint a keleti tartományok (Galícia, Bukovina), majd Bosznia-Hercegovina megszerzésével határozott körvonalakat ölt egy kelet felé vándorló birodalom.⁴² Ennek pedig két történelmi oldala lesz: kultúrájával a Nyugat felé, míg külpolitikai érdekérvényesítésével Kelet és a Balkán felé néz.

1914-re ez a képlet annyiban változott, hogy a Monarchia miközben megőrizte nyugati kulturális irányultságát, aközben másik két történelmi oldalt is kialakított. Az egyik az egyértelműen expanziós szándékkal a Balkánra, míg a másik az államtér védelmének akaratával Oroszország felé nézett.

A világháború kitörésekor az Osztrák–Magyar Monarchia és szövetségese, a Német Birodalom a politikai és a katonaföldrajzi bekerítettség állapotában volt. Ám ez – főleg katonai szempontból – egyáltalán nem jelentett már eleve vesztes helyzetet.⁴³ A Monarchia túlságosan nagy potenciállal rendelkezett ahhoz, hogy a még oly nagy orosz hadsereg is lerohanhassa. Conrad von Hötzendorf – a birodalom legendás vezérkari főnöke –, valamint a politikai és a külpolitikai életben egyre aktívabb szerepet játszó trónörökös, Ferenc Ferdinánd és nem utolsósorban maga az uralkodó méltán bízhatott abban, hogy a Monarchia győztesként kerül majd ki a nagy küzdelemből. Ez pusztán földrajzi szempontból egyenlő lett volna azzal, hogy a dunai birodalom kitör a földrajzi bekerítettség állapotából. Egyéb-ként ez összefüggésbe hozható Ferenc Ferdinánd külpolitikai elképzeléseivel.⁴⁴

Jelenleg nincs ismeretünk arról, hogy e tervek történelmi földrajzi feldolgozása megtörtént-e, így csak egyetlen tényezőre hívjuk fel az olvasó figyelmét. Az első világháborút megelőző időkkel és a Nagy Háború éveivel foglalkozó szakirodalomban – egyéni benyomásunk alapján – túl kevés figyelmet szentelnek a trónörökös külpolitikai elképzeléseinek és ezeknek a Monarchia valós külpolitikájára gyakorolt hatásának.⁴⁵ A századforduló éveiben a bécsi udvarban szabályos politikai centrumot működtető trónörökösnek – aki egyébként személyes jó viszonyt ápolt a már említett Franz Conrad von Hötzendorf tábornokkal – igen határozott, jóllehet részleteit tekintve gyakran változó politikai és külpolitikai nézetei voltak. Ő egy valódi nagyhatalom uralkodója akart lenni, igazi birodalomban gondolkodott. Jóllehet a magyar történelmi irodalomban – állítólagos magyarellenessége miatt – szeretik negatív módon ábrázolni,⁴⁶ ám egy érdemet valószínűleg nem lehet eltagadni tőle. Bármilyen személyi vonásai is voltak, azt – csakúgy mint kortársai – ő is felismerhette: a Monarchia geográfiai adottságai jóval nagyobbak, mint súlya a hatalmi erőterében.

E jelenség valódi, egyetlen okát nem lehet megnevezni; különböző társadalmi hatások eredőjeként alakulhatott ki. S itt nagyon soktényezőjű rendszert kell feltételeznünk, magunk azt a véleményt is valljuk: a Monarchia fokozatos súlyvesztése a nemzetközi életben nem pusztán az etnikai viszonyokkal magyarázható. Ausztria-Magyarország – miként már említettük – gyakorta akkor sem mutatta egy valódi nagyhatalom képét, amikor tehetne volna és tennie is kellett volna. Ilyen volt a gyarmatosítástól való tudatos elzárkózása, ami valószínűleg az uralkodó személyéhez kötődik. Az elzárkózást a kortársak sem értették, azt

viszont látták, hogy éppen a 19. század második felében lépett új szakaszába a gyarmatbirodalmak kiépítése, volt még bőven gyarmatosítható vidék, és a Monarchia rendelkezett a gyarmatosításhoz elengedhetetlen komoly hadiflottával. Mint amiként azt is tudták: 1867 előtt a Habsburg-birodalomnak voltak gyarmatosító próbálkozásai.⁴⁷ Ezt a kortársi értetlenséget Horthy Miklós memoárjában is megtaláljuk: „...*Sohasem tudtam megérteni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia miért nem szerzett a maga számára néhány gyarmatot. Tegethoff tengernagy meg akarta győzni a bécsi irányadó köröket a gyarmatbirtokok szükségéről, ahová a népesedés feleslegét el lehetne helyezni. ...Azonban e gondolat pártolói később is mindig csak azt a választ kapták, amit már Tegethoff: »Nem folytatunk gyarmatpolitikát...«*”⁴⁸

Ily módon a Monarchia egy olyan kérdésben mutatott gyengeséget, ami maga a korszellem volt. A 19. század második felének embere – beleértve a hivatásos politikusokat is – az állam és az ország erejét legtöbbször még területi kiterjedésben, lélekszámban és nem utolsósorban a birtokolt és meghódított gyarmatok nagyságában mérte. A Monarchia – jól lehet volt rá ereje – e téren gyengének mutatkozott.

Más téren pedig erősnek látszott, ám erejét – a társadalmi struktúrák nehézségéből eredően – nem tudta kellő mértékben érvényre juttatni. Így Ausztria-Magyarország a 19. század második felében fokozatosan regionális nagyhatalommá süllyedt, és 1914-re pusztán földrajzi méreteiben volt hatalom. Nem tudjuk, hogy a kortársak közül egyáltalán hányan értették meg, érezhették előre, hogy a Nagy Háborút megelőző évtizedekben alapvetően átrendeződtek a Föld hatalmi viszonyai.

Magunk úgy látjuk, hogy még a valódi nagyhatalmak politikusainak zöme is európai, kontinensnyi és véletlenül sem globális léptékben gondolkodott. Ennek az átalakuló világ-nak egyetlen szegletében, a Balkán-félszigeten maradt igazi nagyhatalom az Osztrák–Magyar Monarchia. Sőt azt kell mondanunk; politikai földrajzi szempontból 1914 nyarán Ausztria-Magyarország volt a Balkán valódi birodalma.

Mire alapozzuk a fenti kijelentést? Arra, hogy a Monarchiának milyen nagyságú területei voltak és mekkora lakossága élt a Balkán-félszigeten. Amennyiben a félsziget északi határául a Duna és a Száva folyókat választjuk, akkor a birodalom közigazgatási egységei közül a Balkán-félszigeten fekvőnek kell tekintetünk az Osztrák Császárságból Görz és Gradiskát, Isztriát (együttesen a Tengermelléket), Dalmáciát, valamint Krajnát, Horvát-Szlavónországból a Szávától délre elterülő megyéket (Modrus-Fiumét, Lika-Krbavát, valamint Zágráb vármegye déli járásait, a magyar Szent Koronához tartozó Fiumét és nem utolsósorban a közösen kormányzott Bosznia-Hercegovinát.

Amennyiben jól számoltunk, akkor – az 1910. évi népszámlálási adatokat figyelembe véve – a Monarchia balkáni területei mintegy 90 ezer km²-t tettek ki és ezen 4,72 millió lakos élt. Összehasonlításképpen, ekkor a Balkán-félsziget másik két legnagyobb országa Szerbia és Bulgária volt. Az előbbi területe 90 ezer km², míg lakossága 4,1 millió fő volt. Bulgária valamivel nagyobb államterülettel 120 ezer km²-t, míg lakossága 5 millió főt tett ki.⁴⁹ E számok arról tanúskodnak, hogy a Monarchia e két utóbbi állam nagyságával megegyező területtel és népességgel nyúlt át a Balkánra. Ez még nem tette lokális nagyhatalommá. Ám amennyiben hozzávesszük, hogy e területe mögött ott volt Európa második legnagyobb és harmadik legnépesebb államterület, míg Szerbia és Bulgária mögött csak idegen nagyhatalmak állhattak, akkor látható tisztán az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni nagyhatalmiságának politikai földrajzi képlete.

A dolgozatunkban eddig leírtakból egyértelműen látható, hogy 1914-ben Ausztria-Magyarország változó térszerkezeti rendszerrel és a kontinens átalakuló térszerkezeti rendszerében lépett hadba. Méretét és potenciálját tekintve nagyhatalomnak tűnt, amely jó eséllyel nézett az először oly rövidnek gondolt háború elé. Ám politikai földrajzi viszonya-

inak bonyolultsága jelentősen gátolta a geográfiai potenciál érvényesítését. Így egy valódi nagyhatalom arcát csak a Balkán-félsziget felé mutathatta. Úgy véljük, hogy politikai földrajzi szempontból egyáltalán nem volt a „*hullamerevség*” állapotában.

1914-ben egy nagyon is aktív, de belső megújulásra és megújításra váró dunai birodalom lépett hadba. Mint ilyen került a háborús évek egészen egyedi politikai földrajzi világába. Nem is történhetett ez másként, mert a Nagy Háború kitörésének pillanatában – a geográfiában oly fontos funkcionalitás szempontjából – az Osztrák–Magyar Monarchia legfőképpen gazdasági tér volt, és e mellett mintegy eltörpült a köztes-európai térelem politikai rendeltetése.

JEGYZETEK

1. Hajdú Zoltán (2005): Az Osztrák–Magyar Monarchia Európában a 19–20. század fordulóján. In: Beluszky Pál (szerk.): Magyarország történeti földrajza I. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 41–60. old.
2. Taylor, Alan John Percivale (1998): A Habsburg Monarchia 1809–1918, Az Osztrák Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia története. Scholar Kiadó. Budapest. 266. old.
3. Pándi Lajos (szerk.) (1995): Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény). Osiris-Századvég. Budapest. 228–229. old., Csaplár-Degovics Krisztián (2010): Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913), A Rilindja és az államalapítás korszaka. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Budapest. 299–306. old., Pölöskei Ferenc (1999): Az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán-politikája az I. világháború előtti években. In: Krausz Tamás (szerk.): A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak, Rigómezőtől Koszovóig. Napvilág Kiadó. Budapest. 47–53. old.
4. Sieger, Robert (1915): Die geographischen Grundlagen der Österreichisch–Ungarischen Monarchie und ihre Aussenpolitik. Verlag von G. B. Teubner. Leipzig–Berlin., Kogutowitz Károly–Hermann Győző (szerk.) (1913): Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1914. évre. Magyar Földrajz Intézet. Budapest.
5. Hunfalvy János (1886): A Magyar Birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Athenaeum Társulat. Budapest., Uő. (1890): Éjszaki- és Közép-Európa földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Athenaeum. Budapest.
6. Cholnoky Jenő (1936): A Föld és élete I., Európa. Franklin Társulat. Budapest. 120. old.
7. Prinz Gyula (1938): Magyar földrajz III., Az államföldrajzi kép. Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 336. old.
8. Prinz Gyula (1938): i. m. 337. old.
9. Nagy Miklós Mihály (2014b): Európa politikai földrajzi térszerkezetének változása a hosszú 19. században. Történeti Földrajzi Közlemények 2014/1–2. szám, 197–210. old.
10. Hettner, Alfred (1925): A leíró földrajz alapvonalai I. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 154. old.
11. Hettner, Alfred (1925): i. m. 156. old.
12. Hettner, Alfred (1925): u.o.
13. Teleki Pál (1934): A »Donauraum« problémája. In: Uő: Európáról és Magyarországról. Athenaeum. Budapest. 153–166. old.
14. Teleki Pál (1934): i. m. 156. old.
15. Teleki Pál (1934): uo.
16. Kogutowitz Károly–Hermann Győző (1913): i. m. 24–26. old., Révai (1916): Osztrák–Magyar Monarchia. Révai Nagy Lexikona, Az ismeretek enciklopédiája XIV. Révai Testvérek Irodalmi Intézet. Budapest. 888–899. old.
17. Tanulmányunknak nem lehet feladata az Osztrák–Magyar Monarchia teljes természet- és társadalomföldrajzi bemutatása. Ezért csak utalhatunk arra, hogy a három medence kapcsolatrendszerére – mint meghatározó geográfiai faktorra – épülő értékelését a szakirodalomban több helyen is megtaláljuk. Ebben a tekintetben – a már említett Prinz Gyula, Alfred Hettner és Teleki Pál mellett – az alábbi szerzők műveire támaszkodtunk. A Monarchiáról nagyon jó szócikket közölt Ewald Banse az általa szerkesztett Lexikon der Geographie II. kötetében (Karl

- Merseburger, Leipzig, 1933, 254–257. old.) Kissé egyedi, de politikai földrajzi szempontból (egyáltalán nem elhanyagolható) figyelmen kívül egyáltalán nem hagyható értékelést és leírást közöl Rudolf Kjellén a *Die Großmächte der Gegenwart* című művében (B. G. Teubner, Leipzig–Berlin, 1916, 6–24. old.). A Monarchia medenceállami jellegét hangsúlyozza és arról egyedi térképábrát közöl Max Georg Schmidt és Hermann Haack a *Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik* (Justus Perthes in Gotha, 1929) című alkotásuk 37–38. oldalán és 19. térképén. Itt éppen a Monarchia államterét hozzák fel a *hegyvidéki medencék központosító ereje (die zentralisierende Kraft der Gebirgssenen)* jelenségének példaként. Ennek mai értelmezését lásd: Nagy Miklós Mihály (2014/a): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest. 13–20. old.
18. A trialista politikai berendezkedéssel szembeni magyar geográfusi vélekedést jól tükrözi Havass Rezső két századfordulós írása: A Magyar Birodalom közjogi térképe. Földrajzi Közlemények. 1909/10. szám. 455–457. old., valamint A trializmus földrajzi szempontból. Földrajzi Közlemények 1909/9. szám. 380–390. old.
 19. Hézszer Aurél (1916): Magyarország földrajzi helyzete. Földrajzi Közlemények. 1916/4–5. szám. 225. old.
 20. Asbóth Lajos (1866): Az ausztriai birodalom területe hadászati tekintetből I–III. Hazánk s a Külföld. 1866/26. szám. 411–412. old., 1866/27. szám. 427–430. old., 1866/28. szám. 437–439. old.
 21. A Clausewitz-féle hadászati és belső vonal viszonyrendszere elméletének megjelenéséről az 1866. évi háborúban lásd: Perjés Géza (1966): A hadászati belső és külső vonal viszonyának alakulása a XIX. század első felében, Emlékezés Königráztre. Hadtörténelmi Közlemények. 1966/2. szám. 352–383. old., valamint Bencze László (1991): Königrätz, A testvérháború vége. Zrínyi Kiadó, Budapest. 86–105. old., Az első világháborúban való érvényesülése megtalálható: Nagy Miklós Mihály (2014a): i. m. 70–71. old.
 22. Rónai Horváth Jenő (1893): Pozsony és a Közép-Dunavonal I–II. Hadtörténelmi Közlemények. 1893. évi kötet. 121–131. és 250–265. old.
 23. Rónai Horváth Jenő (1893): i. m. I. 123. old.
 24. Nagy Miklós Mihály (2014a): i. m. 90–91. old.
 25. Pándi Lajos (szerk.) (1995) 328–329. old., Rónai András (1993): Közép-Európa atlasz. Szent István Társulat–Püski Kiadó. Budapest. 400–401. old., Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 66–67. old.
 26. Rónai András (1993): i. m. 398–399. old.
 27. Nagy Miklós Mihály (2014/b)
 28. Az európai államterek fejlődéstörténetével kapcsolatban tanulmányunk elkészítésekor Otto Maull alapművére támaszkodtunk: Politische Geographie. Safari-Verlag. Berlin. 1956.
 29. A Balkán-félsziget itt említett politikai földrajzi folyamatáról lásd: Erődi Béla (1879): A Balkán-félsziget a berlini congressus után. Földrajzi Közlemények. 1879. évi kötet. 20–28. old., Haltenberger Mihály (1925): Die kartographische Darstellung der territorialen Entwicklung der Balkanstaaten. Zeitschrift für Geopolitik. 1925/9. szám. 639–645. old., valamint Nagy Miklós Mihály (2014b) 54–58. és 81–88. old., továbbá Gulyás László–Csüllög Gábor (2014): Az oszmán Koszovó 1458–1913. Történelmi Földrajzi Közlemények. 2014/1–2. szám. 184–196. old.
 30. Az orosz államter fejlődését taglaló terjedelmes szakirodalomból az alábbi műveket használtuk: Maull, Otto (1956): i. m. 395–428. old., Nagy Miklós Mihály (2014c): A keleti hatalom nyugatra tart, Oroszország történelmi törekvései. Történelemportál. 2014/2. szám. 10–12. old., Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): i. m. 1–3. old., és 2. térk., Gyóni Gábor (2015): Oroszország mint birodalom. Világtörténet. 2015/4. szám. 505–520. old.
 31. Pounds, Norman J. G. (1997): Európa történelmi földrajza. Osiris Kiadó. Budapest. 381–510. old., Heffernan, Michael (2006): A változó politikai térkép 1500 után. In. Butlin, Robin A. – Dodgshon, Robert A. (szerk.): Európa történelmi földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest. 200–247. old.
 32. Nagy Miklós Mihály (2014b): i. m. 17–21. old.
 33. Szabó Dániel (1976): A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918). Akadémiai Kiadó. Budapest.

34. Nagy Miklós Mihály – Gulyás László (2013): Was the Austro–Hungarian Monarchy One of the True Great Powers? *Central European Papers*. 2013/1. szám. 7–16. old.
35. Nagy Miklós Mihály (2014/b) 21–25. old., Gulyás László (2012/a): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 101–215. old.
36. Cholnoky Jenő (1936): i. m. 120. old.
37. Nagy Miklós Mihály (2016): A Balkán a magyar hadtörténelemben. In. Kókai Sándor (szerk.): A változó világ XXI. századi kihívásai, Tanulmánykötet prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza. 441–460. old.
38. Ratzel Frigyes (1887): A Föld és az ember, *Anthropo-geographia* vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 153–154. old.
39. Steinacker, Harold (1963): Auswirkungen des Raumes in der österreichischen Geschichte. In. Üő: *Austro–Hungarica, Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch–ungarischen Monarchie*. Verlag R. Oldenbourg. München. 176–185. old.
40. Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): i. m. 53–55. old., és 28. térk.
41. Az egyes történelmi időszakokra vonatkozóan a Habsburg birtoktestek tételes, adattár szerinti felsorolása megtalálható: Kretschmer, Konrad (1904): *Historische Geographie von Mitteleuropa*. Verlag von R. Oldenbourg. München–Berlin.
42. Maull, Otto (1956): i. m. 346–365. old., Horváth Jenő (s. d.): Szavójai Jenő herceg, A dunai monarchia kialakulása. Cserépfalvi. Budapest. 250–278. old., A Habsburg birtokok tömörüléséről és keleti irányba történő elmozdulásáról jó térképsort közölt Harold Steinacker (1963) oldal-szám nélkül. Ennek újabb megjelenítését lásd: Nagy Miklós Mihály (2011): Viribus Unitis Közép-Európában, Miért nem válhatott világhatalommá az Osztrák–Magyar Monarchia? *Nagy Magyarország*. 2011/3. szám. 11. old.
43. Nagy Miklós Mihály (2014/b) 76–79. old., Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929) 43–45. old. és 23. térk.
44. Eöttevényi Olivér (1933): Ferenc Ferdinánd külpolitikája, Különlenyomat a Külügyi Szemle 1933. évi 2. számából. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest., Hannig, Alma (2014): Ferenc Ferdinánd. Szaxum Kiadó. s. l. 135–173. old., Dömötör Mihály (s. d.): Ferenc Ferdinánd politikájának következményei a világháborúban. Országos Rákóczi Szövetség. Budapest.
45. Az egyik legmarkánsabb tervről lásd Gulyás László (2012/b): Az Osztrák–Magyar Monarchia etnoregionalista átszervezésének tervezete. Aurél Popovici terve 1906. In. Majoros István főszerk. (2012): Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. ELTE. Új- és Legújabb-kori Történeti Tanszék. Budapest. 239–246. old.
46. Gonda Imre–Niederhauser Emil (1978): A Habsburgok, Egy európai jelenség. Gondolat. Budapest. 292–293. old.
47. Hollósi Somogyi József (1946): Tengerek és gyarmatok. Egyetemi Nyomda. Budapest. 138–152. old., és 221–239., valamint 289–292. old., Nagy Miklós Mihály (2010): Egy elmulasztott történelmi lehetőség, az osztrák–magyar gyarmatosítás. *Közép-Európai Közlemények*. 2010/3. szám. 46–47. old.
48. Horthy Miklós (1990): Emlékirataim. Európa Könyvkiadó. Budapest. 27. old.
49. Kogutowitz Károly–Hermann Győző (szerk.) (1913): i. m. 25. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Asbóth Lajos (1866): Az ausztriai birodalom területe hadászati tekintetből I–III. Hazánk s a Külföld. 1866/26. szám. 411–412. old., 1866/27. szám. 427–430. old., 1866/28. szám. 437–439. old.
- Beluszky Pál (szerk.) (2005–2008): Magyarország történeti földrajza I–II. Dialóg-Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 2 db
- Bencze László (1991): Königrätz, A testvérháború vége. Zrínyi Kiadó, Budapest. 292 p.
- Cholnoky Jenő (1936–1937): A Föld és élete, Világrészek, országok, emberek I–VI. Franklin Társulat. Budapest. 6 db

- Csaplár-Degovics Krisztián (2010): Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913), A Rilindja és az államalapítás korszaka. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Budapest. 447 p.
- Dömötör Mihály (s. d.): Ferenc Ferdinánd politikájának következményei a világháborúban. Országos Rákóczi Szövetség. Budapest. 131 p.
- Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 237 p.
- Eöttevényi Olivér (1933): Ferenc Ferdinánd külpolitikája, Különlenyomat a Külügyi Szemle 1933. évi 2. számából. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. Budapest. 15 p.
- Eöttevényi Olivér (1942): Ferenc Ferdinánd. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. Budapest. 391 p.
- Gulyás László (2012/a): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizmus és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 283 p.
- Gulyás László (2012/b): Az Osztrák–Magyar Monarchia etnoregionalista átszervezésének terveze-
tete. Aurél Popovici terve 1906. In: Majoros István főszerk.: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. ELTE. Új- és Legújabbkori Történeti Tanszék. Budapest. 2012. 239–246. old.
- Gulyás László – Csüllög Gábor (2014): Az oszmán Koszovó 1458–1913. Történeti Földrajzi Közlemények. 2014/1–2. szám. 184–196. old.
- Gyóni Gábor (2015): Oroszország mint birodalom. Világtörténet. 2015/4. szám. 505–520. old.
- Habsburg Rudolf–Wilczek, Hans (szerk.) (1887–1901): Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen 1–21. Magyar Királyi Államnyomda. Budapest. 21 db
- Hannig, Alma (2014): Ferenc Ferdinánd. Saxum Kiadó. s. l. 286 p. + 16 t.
- Heffernan, Michael (2006): A változó politikai térkép: földrajz, geopolitika és az Európáról alkotott kép 1500 után. In: Butlin, Robin A.–Dodgshon, Robert A. (szerk.): Európa történeti földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest. 200–247. old.
- Hettner, Alfred (1925–1926): A leíró földrajz alapvonalai I–II. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 2 db
- Hézsér Aurél (1916): Magyarország földrajzi helyzete. Földrajzi Közlemények. 1916/4–5. szám. 193–229. old.
- Hollósi Somogyi József (1946): Tengerek és gyarmatok. Egyetemi Nyomda. Budapest. 315 p.
- Horváth Jenő (s. d.): Szavójai Jenő herceg, A dunai monarchia kialakulása. Cserépfalvi. Budapest. 333 p. + 8 t.
- Hunfalvy János (1886): A Magyar Birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Athenaeum Társulat. Budapest. 888 p.
- Hunfalvy János (1890): Éjszaki- és Közép-Európa földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Athenaeum Társulat. Budapest. 590 p.
- Kjellén, Rudolf (1916): Die Großmächte der Gegenwart. B. Teubner. Leipzig–Berlin. 208 p.
- Kogutowitz Károly–Hermann Győző (1913): Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1914. évre. Magyar Földrajz Intézet. Budapest. 256 p.
- Komlos, John (1990): Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Maecenas Könyvkiadó. Budapest. 364 p.
- Krausz Tamás (szerk.) (1999): A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak, Rigómezőtől Koszovóig. Napvilág Kiadó. Budapest. 139 p.
- Kretschmer, Konrad (1904): Historische Geographie von Mitteleuropa. Verlag von R. Oldenbourg. München. 651 p.
- Nagy Miklós Mihály (2010): Egy elmulasztott történelmi lehetőség, az osztrák–magyar gyarmatosítás. Közép-Európai Közlemények. 2010/3. szám. 46–57. old.
- Nagy Miklós Mihály (2014/a): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekin-
téssel. Kárpátia Stúdió. Budapest. 136 p.
- Nagy Miklós Mihály (2014/b): Európa politikai térszerkezeti változása a hosszú 19. században. Történeti Földrajzi Közlemények. 2014/1–2. szám. 197–210. old.
- Nagy Miklós Mihály (2016): A Balkán a magyar hadtörténelemben. In: Kókai Sándor (szerk.): A változó világ XXI. századi kihívásai, Tanulmánykötet prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza. 441–460. old.

- Nagy Miklós Mihály–Gulyás László (2013): Was the Austro–Hungarian Monarchy One of the True Great Powers? *Central European Papers*. 2013/1. szám. 7–16. old.
- Pándi Lajos (szerk.) (1995): *Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény)*. Osiris-Századvég. Budapest. 798 p.
- Pounds, Norman J. G. (1997): *Európa történeti földrajza*. Osiris Kiadó. Budapest. 532 p.
- Prinz Gyula (1938): *Magyar földrajz III., Az államföldrajzi kép*. Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 414 p. + 16 t. + 24 fol.
- Ratzel Frigyes (1887): *A Föld és az ember, Anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 623 p.
- Rónai András (1993): *Közép-Európa atlasz, Digitális faksimile kiadás*. Szent István Társulat–Püski Kiadó. Budapest. 411 p.
- Rónai Horváth Jenő (1893): *Pozsony és a Közép-Dunavonal I–II. Hadtörténelmi Közlemények*. 1893. évi kötet. 121–131. és 250–265. old.
- Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): *Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik*. Justus Perthes in Gotha. VIII + 62 p. + 30 t.
- Sieger, Robert (1915): *Die geographischen Grundlagen der Österreichisch–Ungarischen Monarchie und ihre Aussenpolitik*. Verlag von G. B. Teubner. Leipzig–Berlin. 54 p.
- Steinacker, Harold (1963): *Auswirkungen des Raumes in der österreichischen Geschichte*. In. Üő: *Austro–Hungarica, Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch–ungarischen Monarchie*. Verlag R. Oldenbourg. München. 176–185. old.
- Taylor, Alan John Percivale (1998): *A Habsburg Monarchia 1809–1918, Az Osztrák Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia története*. Scolar Kiadó. Budapest. 352 p.
- Teleki Pál (1934): *A »Donauraum« problémája*. In. Üő: *Európáról és Magyarországról*. Athenaeum. Budapest. 153–166. old.